

Danmark i 1700-tallet

*Der er flere grunde til at beskæftige sig nærmere med det danske samfund i 1700-tallet. Det overleverede kildemateriale tillader et dybere indblik i den almindelige befolknings levemåder, end vi kunne have fået i tidligere perioder. Desuden er der tale om den sidste periode, før det traditionelle landbrugssamfunds afviklingsproces satte igang. Det er dermed nærliggende at undersøge denne periode nærmere, når vi skal søge forudsætnin-
gerne for den senere Danmarkshistorie. Endelig – og ikke mindst – er beskrivelsen af 1700-tallet »eksemplarisk« for (et eksempel, der kan repræsentere) tilværelsen i et landbrugssamfund. 1700-*

talsbeskrivelsen er således ikke alene nogenlunde dækkende for de foregående århundreders forhold, men også i betydelig udstrækning dækkende for forholdene i nutidige landbrugssamfund. Og flertallet af verdens befolkning lever stadig som landbrugere!

Ved at beskæftige os med Danmark i 1700-tallet kan vi altså også opnå en indsigt, som kan bidrage til en forståelse af kulturkløften mellem I-lande og U-lande, mellem by og land i de enkelte lande og mellem f.eks. danske forstadsindbyggere i 1980'erne og asiatiske indvandrere med baggrund i et landbrugssamfund.

1. Et statisk samfund

Tusindårsperioden fra 700-tallet frem til 1700-tallet havde på mange måder forandret det danske samfund: Gods- og fæstesystemet, dyrkningsfællesskabet i landsbyerne, kongemagten, statsapparatet og kristendommen er eksempler på nye forhold, der var kommet til i perioden.

Det var forandringer, der havde sat sig tydelige spor i landskabet. Overalt kunne blikket møde landsbykirker, vind- og vandmøller og strimmelmarker. Tog man på en lille rundtur kunne man støde på købstæder, katedraler og adels- og kongeslotte. Endelig var »storbyen« København et imponerende produkt af 1000-årets udviklingstendenser.

Alligevel var de grundlæggende forhold i 1700-tallet i høj grad de samme, som de havde været 1000 år tidligere, og i denne forstand er det rigtigt at sige, at landbrugssamfundet var statisk.

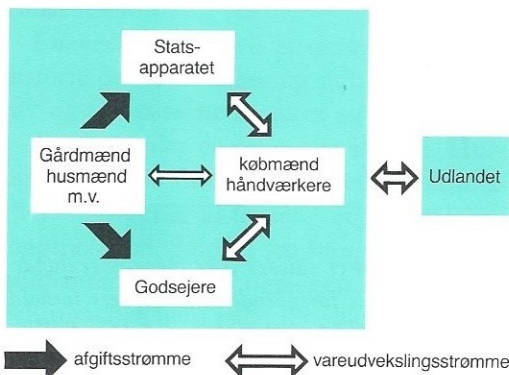
De fleste mennesker levede stadig af landbrug og boede i landsbyer. Det var ikke lykkedes at bringe høstudbyttet op over 3–4 fold i normalår, og produktionen var derfor ikke voksende. Var der nogen tendens, så var den snarere, at produktionen havde været faldende siden 1300-tallet.

De fleste husstande frembragte selv næsten alt det, de skulle bruge (selvforsyningsøkonomi), og de havde stort set kun muskelkraft fra mennesker og trækdyr til rådighed som energikilde i arbejdsprocessen.

Transport over land foregik stadig under så vanskelige former, at det kunne tage 4–5 dage at rejse med postvogn fra København til Horsens. Skibet var derfor – som i vikingetiden – hovedtransportmidlet for både personer og produkter.

Endelig var jord, slægtsskab og køn stadigvæk det, der talte, når man skulle placere en person på samfundets rangstige eller forudsige et nyfødt barns fremtidsudsigter.

Købekraftskoncentrationen

Det økonomiske liv var indtil slutningen af 1700-tallet præget af, at det store flertal af befolkningen næsten ikke producerede noget overskud til at handle med. Omfanget og arten af byerhvervsproduktionen og udenrigshandlen var derfor bestemt af statsapparatets og godsejernes købekraft og behov.

For de fleste mennesker adskilte tilværelsesvilkårene i 1700-tallet sig derfor ikke meget fra de foregående århundreders vilkår.

Som et resultat af enevoldsregeringens bestræbelser for at forbedre sine styringsmidler giver 1700-tallets kildemateriale langt bedre muligheder for at undersøge tilværelsesvilkår end det kildemateriale, der er blevet efterladt fra de tidligere århundreder.

Man søgte at besvare så grundlæggende spørgsmål som, hvor mange mennesker der egentlig var i Danmark, og hvordan landet så ud.

Præsterne fik allerede fra slutningen af 1600-tallet til opgave at føre kirkebøger over fødsler, dødsfald og vielser, ligesom bisperne blev bedt om at indberette oplysninger til centraladministrationen om fødsler og dødsfald i stiftet. I 1769 var styringsapparatet så veludviklet, at man afholdt den første egentlige folketælling.

Samtidig blev landet opmålt og beskrevet, og der blev lavet en detaljeret oversigt over al landbrugsjord i landet med oplysninger om ydeevne og ejendomsforhold. Der var ikke kun tale om geografisk nysgerrighed, men først og fremmest om et

materiale, der skulle bruges som grundlag for udskrivelsen af skatter. Efter års kommissions-, opmålings- og standardiseringsarbejde blev resultatet Den store Matrikel fra 1688.

2. Befolkningsforholdene

Omkring år 1700 var befolkningstallet lavt – i underkanten af 600.000 (s. 67).

Krige og besættelser i 1600-tallet havde ramt befolkningen hårdt. Både venligtsindede og fjendtlige hære provianterede, hvor de kom frem og medbragte til gengæld epidemiske sygdomme. Da skatte- og afgiftsbyrden tilmed var særligt tyngende under og efter krigene, havde resultatet været hungersnød og dermed reduceret modstandsdygtighed over for de smitsomme sygdomme. Hertil kom flere alvorlige kvægepidemier i anden halvdel af 1600-tallet.

Der var dog også årsager, der gik længere tilbage end 1600-tallet.

Høstudbyttet pr. arealenhed var som tidligere nævnt kulmineret i 1200-tallet, og udpining af jorden og klimaforværring synes nærliggende forklaringer på, at udbyttet faldt, og at husdyrholdet fik stigende vægt. Man talte ligefrem om »det dyre brød og det billige kød«.

Samtidig var det dyrkede areal blevet kraftigt reduceret – især i Jylland, hvor en stor del af landskabet lå hen som lyngområder med lidt spredt bevoksning eller var sandet til.

En økologisk krise

Denne forringelse af naturgrundlaget var i betydelig udstrækning et resultat af menneskelige handlinger.

I forbindelse med den store befolkningskrise i 1300-tallet (s. 43) var en del af det opdyrkede område og mange nygrundlagte landsbyer blevet opgivet, fordi de mennesker, der overlevede, meget naturligt søgte hen til den bedre landbrugsjord. Områder, som før de var blevet opdyrket, hav-

de været skovområder, blev nu til lyngområder, og da det var næsten umuligt at geninddrage lyngområder som landbrugsjord, blev landbrugsarealet varigt indskrænket og befolkningstallet i Jylland varigt begrænset.

Desuden havde man i mange århundreder drevet rovdrift på skov og krat, fordi der var et stort behov for træ til hegn, skibe og brænde. Samtidig lod man svinene søge føde i skove og bevoksninger, og da svinene åd de nye planter og skud, hæmmedes den naturlige gendannelse.

Med ødelæggelsen af skov, krat og læhegn fjernede man en del af beskyttelsen mod vestenvinden og medvirkede dermed til at forøge jord- og sandfygningsproblemet.

Sandfygningen var så kraftig i Jylland, at marker måtte opgives, og hele landsbyer forlades. Den tilsandede kirke i Skagen er et levn fra denne periode, hvor sandet trængte sig frem. Kirken blev endelig opgivet i 1795 efter 200 års kamp mod sandet.

Ofte var sammenhængen mellem menneskelige handlinger og naturødelæggelse endnu mere direkte. Tilbageværende beboere i det uvejsomme Nord- og Vestjylland var i magre år tvunget til at lade de udmagrede husdyr græsse i klitterne. Det sparsomme klitgræs kunne sikre den umiddelbare overlevelse, men prisen var høj. Man fjernede de vækster, som holdt på sandet og begrænsede sandflugten.

Dødeligheden

Den gennemsnitlige levealder i 1700-tallet var lav. Børnedødeligheden var stor. 20–25% af børnene døde, inden de var fyldt 1 år og yderligere 10%, inden de var blevet 10.

Lungebetændelse og tuberkulose krævede et stort antal dødsofre. Det var sygdomme, der var et nærliggende produkt af kulde, fugt og ringe modstandskraft.

Samtidig gjorde forskellige epidemiske sygdomme indhug i befolkningen.

Tabel 2. København 1757

Dødsårsag	antal døde
Brystsye	443
Krampeslag hos børn	1.046
Svindst, tærende syge	260
Dysenteri, hidsige febere, kopper, mæslinger	530
Andet	1.421
Ialt	3.700

Fra Dsh 4 s. 88

Dødeligheden varierede blandt andet efter ernæringstilstanden. Høstudbyttet kunne svinge meget fra år til år. Slog høsten fejl, rykkede sultegrænsen op ad den sociale rangstige, og så blev det hårde vilkår for husmænd, landarbejdere, daglejere m.v., for slet ikke at tale om samfundets bund – gruppen af almissenydere m.v., som levede af den mad, som andre kunne undvære, og de muligheder, som naturen kunne indeholde.

De lavere sociallag i byerne kunne ikke på samme måde bruge naturen som reserve, og her truede også andre farer end manglen på mad.

De voldsomme epidemiske angreb af pest, kopper, kolera m.v., som havde hærget landet med mellemrum siden den sorte død i 1300-tallet, ramte almindeligvis hårdest i byerne, hvor mange mennesker var klumpet sammen under uhygiejniske forhold, og hvor både drikkevand og affald var smittebærere. I sådanne tilfælde kunne byerne være de rene dødsfælder. Således hærgedes København i 1711 af en pest, som krævede ca. 20.000 dødsofre – d.v.s. 1/3 af byens indbyggertal.

Fødselstallet

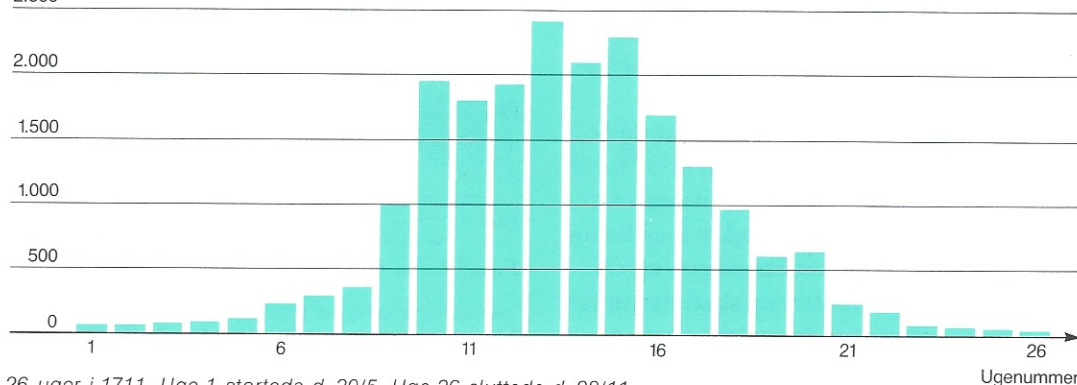
Samfundets ernæringssituation påvirkede også fødselstallet, men herudover var fødselstallet begrænset af de sociale reguleringsmekanismer.

Ægteskabsalderen var først og fremmest bestemt af erhvervsmulighederne. Almin-

Ugentlige dødsfald i København under pesten 1711

Antal dødsfald pr. uge

2.500

26 uger i 1711. Uge 1 startede d. 30/5. Uge 26 sluttede d. 28/11.

Tegnet ud fra tal i Dsh 4 s. 80.

deligvis kunne der først være tale om ægteskab, når et par »kunne få foden under eget bord«, og dette betød i 1700-tallet en høj gennemsnitsalder for brude/brudgomme. De førstegangsviede kvinder var ifølge en undersøgelse i gennemsnit 27–28 år, og mændene var 31–32 år, og også blandt kvinderne i 30–40-års alderen var der mange ugifte.

Tabel 3. Procentdel ugifte kvinder i forskellige aldersgrupper – Folketællingen 1787

Aldersgruppe	Land	Købstæder	København
21–30	64%	70%	64%
31–40	18%	28%	25%

Fra Dsh 4 s. 60

Samtidig var det strengt forbudt at få børn uden for ægteskab (s. 80), og derfor var antallet af fødte børn langt under det teoretisk mulige.

Trods den høje dødelighed og de strenge sociale fødselsbegrænsninger voksede befolkningstallet alligevel i 1700-tallet – først og fremmest fordi dødeligheden faldt på grund af fravær af krige og besættelser.

Befolkningstilvæksten på landet skulle dermed hen i slutningen af århundredet blive en del af baggrunden for de store landboreformer.

3. Godset

Godserne var en vigtig ramme omkring de fleste danskeres liv indtil omkring år 1800, ligesom de havde været det tilbage fra 13–1400-tallet.

I 1700-tallet var der 7–800 godser i landet. Disse godser var af vidt forskellig størrelse.

Grevskabet Langeland var ét af landets største godser. Ved folketællingen i 1801 (altså på det tidspunkt, hvor godssystemet så småt var ved at gå i opløsning jvf. s. 85) omfattede grevskabet på Langeland ca. 3.200 tønder hartkorn (ca. 2/3 af øen). Ca. 122 tdr. (4%) blev drevet under 5 hovedgårde. Derudover var der skovområder. Resten af jorden var fordelt på 382 fæstegårde, 30 boelsteder (mindre gårde), 482 huse, 1 mølle og 2 færgehuse. Desuden var der indenfor godsets område 315 indsidderfamilier (d.v.s. familier der boede til leje hos gårdmænd eller husmænd).

På selve Tranekær slot boede grevefamilien på 5 personer, og derudover boede og arbejdede 41 personer på selve slottet. Der var en sekretær, en guvernante, en musikdirektør og 5 musikere, en kunstmaler, en kammertjener, en taffeldækker, 4 tjenere, 4 skytter og jægere, en kusk, en forrider, en ridekarl, 3 staldkarle, en materialkusk, en